

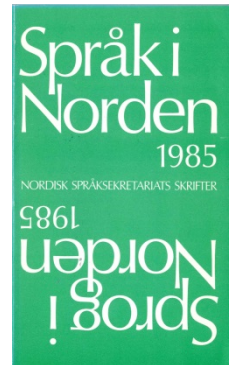
# Sprog i Norden

Titel: Med svenska ord – om ordbildning på svensk botten

Forfatter: Ulla Clausén

Kilde: Sprog i Norden, 1985, s. 57-64

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>



© Nordisk språksekretariat

## Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

## Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

# Med svenska ord – om ordbildning på svensk botten

*Av Ulla Clausén*

Ordbildning på inhemska botten är som vi vet av största vikt för isländskan, finskan, grönländskan och för samiska språk. Svenskan har nu inte på samma sätt behövt kämpa för sin existens och har därför kunnat tolerera främmande påverkan av olika slag genom tiderna utan att språket hotats. Men därmed är inte sagt att vi varit eller är likgiltiga för de problem som de främmande orden medför – på de två föregående språkmötena ventilerades t.ex. stavningen av dem i de centralnordiska språken. Däremot har vi kanske alltför sällan diskuterat och analyserat vad vi gör och vad vi kan göra inom ordbildningen på svensk botten. Vi borde kanske oftare fråga oss vad som gör ett ord till ett bra ord som accepteras och används av språkbrukarna.

## **Formella regler**

Ett ord som bildas på svensk botten använder vanligen något av de produktiva affixen eller följer de regler som finns för sammansättning. Jag vill därför först rikta uppmärksamheten på den formella sidan av ordbildningen.

Substantiv, adjektiv och verb är de grammatiska kategorier som vi i första hand har behov av när nya ting, företeelser och begrepp skall uttryckas. Vi finner ofta hela serier av ord uppbyggda kring samma bas, både i det romanska och det germansk-nordiska systemet i svenskan. De romanska serierna är emellertid ofta fullständigare än de inhemska, som i många fall saknar ett klassificerande adjektiv till verbalabstrakterna. Detta kan bero på en ursprunglig skillnad mellan germanska och romanska språk. Vi föredrar sammansättningar där romanska språk har

ordförbindelser. (Jämför t.ex. *penningbekymmer* och *pekuniära bekymmer*.)

Ett ord bildat i enlighet med systemets regler borde ju bli lyckat, men så är inte alltid fallet. Låt mig ta ett exempel. Verbalsubstantiv bildas främst med suffixen *-(n)ing* och *-andel-ende*. Vid intransitiva verb är *-(n)ing* det normala och neutrala suffixet, medan *-ande* framför allt brukas för att beteckna att handlingen eller verksamheten upprepas eller fortgår. (Jämför "cykling på gården är förbjuden" och "det ständiga cyklandet på gården stör oss".) Vid transitiva verb används vid abstrakt betydelse i allmänhet en avledning på *-ande*, eftersom motsvarande avledning på *-ning* med sin mer konkreta betydelse skulle bli vilseledande. (Jämför "samlandet av belägg tog lång tid" – "samlingen av belägg var imponerande".)

Ändelsen *-ning* ersätter i de flesta fall engelskans *-ing* på svensk botten; därför ändras t.ex. engelskans *mobbing* med akut accent till *mobbning* med grav accent. Men åtskilliga språkbrukare envisas tyvärr med att behålla *-ing* (med akut accent), t.ex. *surfing* i stället för *surfning* (med grav accent). Det engelska ordet *hearing* kunde lämpligen i svenskan översättas med *hörning*. Detta ord föreslogs för några år sedan av språkvårdare, men det har aldrig accepterats. I stället har *hearing* behållits eller ersatts med "utfrågning" och liknande ord. Orsaken härtill kan vara att verb med stam på *r* även kan ha formen *-ing*, och att vi inte gärna använder verbet *höra* i betydelsen 'fråga' utom i polisiära sammanhang.

Avledning med suffix ger ord med ett enkelt innehåll som kategoriseras genom ändelsen. Regelmässiga prefixavledningar för att modifiera ett innehåll är betydligt sällsyntare bland nyorden. Ett prefix som fortfarande är gångbart är i alla fall det negerande *o-*, t.ex. i *ohemlig* 'icke hemlig', *okändis* 'person som inte är någon kändis'. Emellertid är sammansättning den metod som i de flesta fall kommer till användning för att bilda ord med ett komplext innehåll. Och svenskan har i stort sett obegränsade möjligheter att bilda sammansättningar.

Emellertid får reguljära sammansättningar ofta till betydelsen fungera som avledningar, både prefix- och suffixavledda. Många sammansättningsleder har nämligen fått en så uttunnad betydelse att de i själva verket blir ett slags affix. Det gäller t.ex. efterleden

-vänlig i adjektiv som *tandvänlig* (om sötsak som inte skadar tänderna) och *djurvänlig* i bemärkelsen 'som är bra för djur' – att jämföra med den äldre betydelsen 'vänligt inställd till djur'. Och förstärkningsord som *jätte-* används även om små ting (*jätteliten*), *skit-* även om bra eller goda saker (*skitsnygg*, *skitgod*).

### Tendenser i dagens svenska

Ett nybildat ord skall inte bara följa de formella regler som finns för ordbildning utan helst också ansluta sig till mer övergripande strategier i språket.

Det finns i dagens svenska två motsatta tendenser som gör sig gällande. Det är tendensen att bilda långa ord och uttryck och tendensen att förkorta och skapa kortord. Dessa tendenser är nära förbundna med två andra, nämligen tendensen att krångla till språket och önskan att förenkla det.

De sammansatta orden blir ofta långa, alltför långa enligt språkvårdarna. Ett exempel är *högrafikutsättningsutjämningsystem* (36 bokstäver), ett ord som kan vara svårt att tolka. Det betyder helt enkelt att under högrafik sätts fler bussar in med jämn spridning i tiden.

Många efterleder fungerar också i den offentliga svenskan som förlängande prydnader – ett slags skrytfenor utan någon betydelse alls – och bör lämpligen strykas, som när *frågeställning* betyder detsamma som *fråga* och *prissättning* detsamma som *pris*.

Också verbala uttryck kan förlängas utan något giltigt skäl, t.ex. med en onödig partikel: vi har sålunda *boka upp* vid sidan av *boka*, *starta upp* vid sidan av *starta*.

Å andra sidan bidrar partikel + verb i många fall till att ge en kort men koncentrerad betydelse, som i verb + *bort*, t.ex. *bygga bort* (t.ex. "bostadsbristen") i stället för "genom byggverksamhet lösa bostadsbristen", *kompromissa bort* (t.ex. "oenighet") i stället för "genom kompromisser åstadkomma att oenighet försvinner". Partikeln *fram* är vanlig i nya verbala uttryck, som *forska fram* (t.ex. "nya produkter") och ersätter det längre "genom forskning söka få fram nya produkter".

Tendensen att bilda långa ord samverkar alltså med önskan att nå koncentration. Det är vanligt att låta en ordfogning bli ett koncentrerat, sammansatt ord när ett begrepp blir aktuellt.

”Handikapp i arbetet” blir *arbetshandikapp*, den drabbade är *arbetshandikappad*. ”Vård av anhörig” blir *anhörigvård*, ett ord som faller in i raden av vårdord: *egenvård*, *friskvård*, *hemvård*, *lätvård*, *närvård*, *terminalvård* (dvs. vård i livets slutskede, egentligen en översättning av engelskans *terminal care*).

Det finns också en förkärlek för långa verb med ett komplext innehåll. I stället för en ordfogning med flera ord får vi ett enda långt ord. I stället för ”att hyra för kort tid” får vi *korttidshyra*.

En speciell, koncentrerad typ av sammansatta verb är retrograderingarna där man utgår från ett sammansatt ord, i regel ett substantiv, och bildar till det ett verb, t.ex. *snabbklacka* till *snabbklackning*, som alltså betyder ’utföra snabbklackning’, att jämföra med en normal sammansättning med *snabb*, t.ex. *snabbutreda* ’utreda snabbt’.

Tendensen att använda kortord är typisk för dagens språk. Så har t.ex. tandläkarinstrumentet *salivsugare* vanligen den kortare formen *salivsug*. Och korta verbalabstrakter avledda med s.k. nollsuffix smittar av sig, t.ex. *åk* i stället för *åkning*. Förkortning kan emellertid ofta som vi vet medföra att begripligheten minskar, i synnerhet när samma förkortning kan stå för många saker, som t.ex. *A* i *A-avdrag* (löneavdrag för stats- och kommunalanställda), *A-försäkring* (arbetslöshetsförsäkring), *A-lag* (ironiskt om utslagna) och *A-lös* (arbetslös).

I dagens svenska blir de förkortade, ibland vardagliga orden ofta normalord, medan de oförkortade skjuts åt sidan. Så ersätter t.ex. det elliptiska *akuten* ofta ”akutmottagning”, initialordet *ATP* i regel ”allmän tilläggspension” och initialordet *VVS* nästan alltid ”värme-vatten-sanitet”.

En annan tendens i dagens svenska är nämligen förskjutningen av stilnivåerna, varigenom många ursprungligen mycket vardagliga ord numera accepteras i mer formella sammanhang.

Det gäller t.ex. det i dagens svenska så produktiva suffixet *-is*, som dels bildar personord till adjektiv (t.ex. *kändis* som lånats in både i danskan, norskan och översatts i finskan), dels sakord som ofta är kortord (t.ex. *dagis* för *daghem*). Det är en ändelse som faktiskt är av mycket gammalt datum i svenskan. Ursprunget är latinskt (jämför latinets *finis* ’slut’ och *rudis* ’rå’). Ord med detta suffix hörde ursprungligen hemma i skolpojks- och studentslang, spriddes sedan genom olika yrkesspråk och är i dag ett vanligt

inslag i vardagsspråket. Och gränserna mellan olika stilnivåer har alltså förskjutits så att många kortord på *-is* blivit vanliga i allmänspråket, t.ex. *kompis*.

### Översättning

Främmande språk kan spela en avgörande roll för svensk ordbildning, nämligen för översättningarna. Somliga svenska ändelser passar utmärkt att ersätta främmande med, t.ex. adjektivsuffixet *-ig* för engelskans *-y*, bl.a. i *trendig*. Suffixet *-ig* är nämligen mycket produktivt; traditionellt är basen ofta ett verb (t.ex. i *förig* 'som låter sig föras, som för sig väl'), men i dag är substantiv lika ofta utgångspunkt för avledning, t.ex. *divig* 'som anstår en diva'. På köpet får man inte sällan en nedsättande betydelse. Och den inhemska, korta ändelsen *-a* är mycket användbar för att överflytta engelska verb till svenska, t.ex. *push* till *pusha* i betydelsen 'puffa' eller översätta, t.ex. *can* till *burka* i betydelsen 'fylla på burk'.

Ett enkelt substantiv i det främmande språket kan i lyckliga fall täckas av ett enda ord i svenskan, som engelskans *high* av *hög* i betydelsen 'narkotikapåverkad' etc., det engelska verbet *bus* av avledningen *bussa*. Men innebörden av engelskans *approach* kan knappast ges av ett enkelt svenskt ord. Man får laborera med uttryck som "sätt att närma sig ett problem" etc.

En främmande struktur överflyttas lätt till svenskan på så sätt att ett sammansatt ord eller flerordigt uttryck blir ett sammansatt ord (eller flerordigt uttryck). Led för led kan t.ex. *aquaplaning* översatts med *vattenplaning*.

En korrekt översättning kan förvisso bli svårbegriplig, t.ex. det äldre uttrycket *efter huvudtalet* som kan förekomma i protokoll. Det är alltså inte fråga om det viktigaste talet som någon hållit (jämför *huvudtala* – *huvudtalare*), utan i botten ligger det latinska välkända uttrycket *per capita*.

När en ordagrann översättning i det långa loppet av en eller annan anledning förefaller mindre lämplig kan det främmande mönstret överges och en nybildning ske på svensk botten. Så har t.ex. engelskans *windsurfing* först översatts till *vindsurfning* för att så småningom ersättas av *brädsegling*, ett ord som tack vare sportens popularitet snabbt kunnat spridas.

I stället för en ren översättning eller en omskrivning har språkvården ofta sökt åstadkomma en helt fristående ordbildning, som *storphjärna* för engelskans *brainstorm* (eg. 'sinnesförvirring'). *Storphjärna* har emellertid aldrig slagit. Det har i stället fått varianter som *idémöte* etc.

### Samhällslivet

Inte bara rent språkliga ting utan även förhållanden utanför språket påverkar ordbildningen. Samhällets förändringar, nya idéer och attityder präglar nämligen språket och medverkar till att ord byts ut.

En fråga som blivit aktuell under de senaste åren är jämställdheten mellan män och kvinnor. I dagens jämlika samhälle är *-are* en ändelse för bägge könen. Särskilda femininformen används inte längre för att markera kvinnokön. Sålunda har yrkesbeteckningen *lärare* ersatt *lärarinna*. Men det omvända förhållandet gäller beteckningen *sjuusköterska* som behållits för kvinnor; nytillkommande män i yrket benämns *sjuuskötare*, tidigare *manlig sjuusköterska* och *syster*.

Över huvud taget är frågan om genus en het potatis. För ett par år sedan erbjöd ett företag med kontorsvikarier sina tjänster i annonser med änglagestalter av kvinnligt kön. Med anledning härav fick vi i massmedierna ta del av en debatt om änglars kön och fick den viktiga upplysningen att änglar visst inte är utpräglat kvinnliga, de är könsneutrala eller eventuellt av manligt kön. Könsneutrala ord eftersträvas alltså i dag.

Många ord som präglas av samhällsförhållandena förslits emellertid snart och byts ut. Exempel på denna typ av ord är *fosterhem* som ersatts av *familjehem*, *hemsamarit* av *vårdbiträde*, *socialhjälp* av *socialbidrag* och *socialvård* av *socialtjänst*. Men ofta kvarstår det äldre ordet vid sidan av det nya och verkar störande; folk blir osäkra på vilket ord de lämpligen bör använda. Även om termen i princip avskaffats försvinner den inte ur bruk med en gång. (Om detta har docent Martin Gellerstam skrivit i uppsatsen "Om termer som inte vill dö" i Språkvård 1/1984.) Det är alltså inte begreppen bakom orden som förändrats utan vår syn på dem. Ofta är risken stor för att orden blir vaga och intetsägande när de skall täcka så stora bitar av tillvaron och verka så okontro-

versiella att ingen skall kunna känna sig utpekad eller missgynnad. Vilka behandlas t.ex. på ett *behandlingshem*? Det är narkomaner och alkoholister eller som det numera heter: "människor med missbruksproblem". Vilka bor på *bostadshotell* och *lägenhetshotell*? Bostadshotell är avsedda för pensionärer, lägenhetshotell står öppna för vem som helst.

### Medvetet skapande

En namngivning kan vara resultatet av ett prövande av ordbildningsmöjligheterna och ett sökande bland olika morfem för att finna material till att skapa ett nytt ord. Ett sådant medvetet skapande ger tillfälle till att väga olika ordformer och typer mot varandra. Men det kan vara svårt att veta vad som i praktiken blir mest lyckat. En alltför genomtänkt ordbildning kan verka sökt och onaturlig och tolkas fel av språkbrukarna.

Ordet *naturum* myntades 1973 på Naturvårdsverket för en typ av utställningslokal som skall visa och åskådliggöra naturen i ett visst område. Enligt uppgift har ordet bildats till det internationellt gångbara *natur* med anknytning till *museum* som en motsvarighet till latinets *locus naturarum* 'plats för naturföreteelser' och efter mönster av andra namn på lärda institutioner, t.ex. *Silvanum* (ett skogsmuseum). Tanken var att ordet skulle ha en latinskerad form. Mönstret hämtades alltså utifrån, men språkbrukarna uppfattar inte sällan ordet som en inhemsk sammansättning "ett rum för naturen". Sålunda ser man ofta ordet stavat med två *r*.

### Spontan nybildning

Den andra typen av ordbildning på svensk botten är den spontana. Det händer alltså att ord från vardagsspråket och slangen byter stilvärde och placeras i en långt finare omgivning än tidigare. Så har t.ex. ordet *flummig* fått en ny status. Det är med all sannolikhet en svensk skapelse, ursprungligen myntat i knarkarkretsar. Det är möjligt att det gamla ordet *lummig* (dvs. lätt berusad) är grundord. Konsonantförbindelsen *fl* är vanlig i ord med nedsättande betydelse, som t.ex. i *flabba* (skratta), *flamsa* (uppträda bullersamt, skratta högljutt).

Missbrukarna brukar enligt uppgift skilja mellan *flummig* i betydelsen 'påverkad av narkotika på ett behagligt sätt' och



*nipprig* 'påverkad på ett obehagligt sätt'. Och *flummig* fick utanför haschkulturen en negativ betydelse av 'vrigg, intellektuellt oredig'. I den aktuella svenska skoldebatten har vi ofta hört *flumpedagogik* användas nedsättande om en viss pedagogik som påstås sätta elevens personlighetsutveckling före kunskapsinhämtandet och *flumpedagoger* om de lärare som omhuldar en sådan pedagogik och gör den svenska skolan till en *flumskola*. Det har också i den politiska debatten talats om *flumliberalism* och *flumradikalism*. Vad gäller språket används *flum* om "ett luddigt och vagt språk" som egentligen ingenting betyder eller betyder något annat än vad orden står för. De som ägnar sig åt detta *flum* – eller avlett med det nedsättande *-eri* : *flumneri* – kallas med den gamla knarkartermen för *flummare* och de tillhör *flumfolket*.

Ordbildning på svensk botten är nog inte enbart en fråga om bruket av de rätta affixen i en avledning eller de rätta formerna i en sammansättning. Ett korrekt bildat ord som följer etablerade mönster kan misslyckas. Ett exempel är det tidigare nämnda *hörning*. Vad gör ett inhemskt ord till ett lyckosamt ord, som inte bara lever ett ordlisteliv, men som brukas spontant, utan språkvårdens påpekanden och förbud mot att använda andra, kanske främmande varianter? Det är klart att det ofta är en tillfällighet som avgör om ett ord sprids eller inte. Men ett ord som har en speciell klang, en viss känslöfärg och ett innehåll som ej är urvattnat eller knastertorr utan associationsrikt och fullt av liv, det tilltalar språkbrukarna – och blir brukat. Det bör också vara relativt kort för att kunna användas som bas för nya avledningar och sammansättningar. Och ett bevis på att ett ord har slagit, det är när vi får hela serier av ord med samma bas som i *flum*, *flummande*, *flumneri*, *flummig* och *flumma* med de mest produktiva suffixen, och när basordet sedan återkommer i sammansättningar som *flumpedagogik* etc.

Vi har alltså en hel del att lära av den spontana nybildningen när vi skall skapa nya ord och termer för nya företeelser och begrepp. Vi kan här få en aning om vad som gör ett ord till ett ord som slår, till ett ord som både *kan* användas och som *används* ofta. En term- och ordskapande språkvård som vill bli framgångsrik borde kanske mer lyssna på det ursprungliga och vardagliga språket, även när det är fråga om det utslätade och funktionella allmänspråket.